

El desenvolupament local en l'espai en xarxa. Xarxes socials i *milieu* a l'àrea urbana de Manresa

Rafel Llussà Torra

Universitat de Girona. Secció de Geografia
Plaça Ferrater Mora, 1. 17071 Girona
rafel.llussa@udg.es

Data de recepció: juny de 2001

Data d'acceptació definitiva: maig de 2002

Resum

L'article aborda la qüestió del desenvolupament local i aplica el model de sistemes territorials locals a l'àrea urbana de Manresa (Barcelona). S'hi discuteix, en primer lloc, el concepte de desenvolupament local i els canvis de posició en la xarxa derivats de processos d'extensió metropolitana. El cas de Manresa és presentat, a través de l'anàlisi del paper dels agents socials i de les polítiques de desenvolupament, com a exemple de la importància de la posició en la xarxa i, sobretot, del paper i la capacitat dels actors locals per posar en valor els recursos del seu *milieu*.

Paraules clau: desenvolupament local, districte industrial, Manresa, *milieu*, xarxes socials.

Resumen. *Desarrollo local en el espacio-red. Redes sociales y milieu en el área urbana de Manresa*

El artículo aborda la cuestión del desarrollo local y aplica el modelo de sistemas territoriales locales al área urbana de Manresa (Barcelona). Se discute, en primer lugar, el concepto de desarrollo local así como los cambios de posición en la red producidos por procesos de extensión metropolitana. El caso de Manresa se presenta, a través del análisis del papel de los agentes sociales y de las políticas de desarrollo, como ejemplo de la importancia de la posición en la red y, sobre todo, de la capacidad de los actores locales para poner en valor los recursos de su *milieu*.

Palabras clave: desarrollo local, distrito industrial, Manresa, *milieu*, redes sociales.

Résumé. *Développement local dans l'espace-réseau. Réseaux sociaux et milieu à l'aire urbaine de Manresa*

La question du développement local est abordée dans l'article, en appliquant le modèle des systèmes territoriaux locaux à l'aire urbaine de Manresa (Barcelone). On discute d'abord le concept de développement local et les conséquences des processus d'expansion métropolitaine sur la position des lieux dans le réseau. Le cas de Manresa (Barcelone) est présenté, en exposant le rôle des agents sociaux et les politiques de développement, comme exemple de l'importance de la position dans le réseau et, notamment, de la capacité des acteurs locaux pour mettre en valeur les ressources du *milieu*.

Mots clé: développement local, district industriel, Manresa, *milieu*, réseaux sociaux.

Abstract. *Local development in the network space. Social networks and milieu in Manresa urban area*

The paper focuses on the question of local development and applies the local territorial systems model to the urban area of Manresa (Barcelona). The concept of local development is discussed first, as well as the change in place's position within the network derived from metropolitan expansion processes. The role of Manresa's social agents and its development policies are explained, to stress the relevance of the position of places in the network and, foremost, of the role and capability of local actors in putting into value their *milieu's* resources.

Key words: local development, industrial district, Manresa, *milieu*, social networks.

Sumari

Introducció	L'àrea de Manresa com a sistema local: el <i>milieu</i> i les xarxes socials
Sistemes territorials locals i desenvolupament local	El paper dels agents locals en les polítiques de desenvolupament
La posició dels llocs en la xarxa i l'extensió del camp d'externalitats	Conclusions
Manresa com a ciutat tèxtil de la vall del Llobregat	Bibliografia
La nova posició en la xarxa: dinàmiques metropolitanes i lògica productiva de districte industrial	

Introducció

Les transformacions que han tingut lloc en el sistema productiu des de mitjan anys setanta als països occidentals, juntament amb les derivades de la millora de les comunicacions, han propiciat no només un canvi en la posició relativa dels llocs, sinó també, i més important, un canvi en el paper del territori en els processos de desenvolupament.

Els mateixos canvis han propiciat l'extensió del fet urbà i l'increment de fluxos entre llocs cada vegada més llunyans. La imatge de xarxa de ciutats ha fet fortuna com a metàfora interpretativa de les noves configuracions espacials dominants en l'economia postfordista i en la societat de la informació. En aquest context, la capacitat de desenvolupament dels territoris deixa de ser funció de la distància física als centres econòmics per estar més relacionada amb les característiques dels mateixos llocs i amb la capacitat dels agents locals per vincular-se entre ells i amb les xarxes globals, per tal de posar en valor elements que es troben al lloc i que en configuren la identitat.

En aquest article utilitzarem el model de sistema territorial local per analitzar l'evolució recent de l'àrea urbana de Manresa. Volem mostrar, per una banda, la validesa d'aquest model per interpretar el funcionament dels territoris i, per

l'altra, volem discutir la hipòtesi que la capacitat de desenvolupament d'un lloc depèn de la seva posició en la xarxa, del seu domini cognitiu, i del grau de vertebració i cohesió de les seves xarxes socials al voltant de projectes col·lectius.

Exposarem primer el marc teòric en què ens basem. Mostrarem després les oportunitats que la nova lògica d'organització espacial ha ofert a Manresa com a espai productiu, derivades del canvi en la seva posició relativa en relació amb la regió metropolitana de Barcelona i amb la connexió amb les xarxes globals; i acabarem descrivint la seva trajectòria de desenvolupament en els darrers vint-i-cinc anys, a través de l'anàlisi de diversos projectes col·lectius i del paper dels agents locals.

Sistemes territorials locals i desenvolupament local

La representació de l'espai com a xarxa ha estat proposada en geografia com la més adequada per a la consideració de fenòmens com ara la dinàmica de l'economia global i les seves relacions amb els llocs, i per a l'anàlisi de polítiques de desenvolupament (Dematteis, 1990; Castells, 2000). La visió reticular permet també integrar l'òptica areal per a aquells fenòmens en què les relacions de proximitat siguin importants: hom pot concebre, per exemple, la ciutat com a nus d'una xarxa en dissenyar una estratègia de desenvolupament, però en l'articulació d'una política, on les relacions entre els agents socials són clau, haurem de considerar l'àrea definida per aquestes relacions.

En aquesta perspectiva, els nusos de les xarxes representen els llocs o sistemes urbans locals. Com a representació de la seva estructura i lògica de desenvolupament utilitzarem el model de sistemes territorials locals (Dematteis, Danero, 1999), que considerem integrats per xarxes locals d'actors, pel *milieu*, per les interrelacions entre tots dos i vinculat a les xarxes globals a través de connexions de part dels seus agents (vegeu la figura 1). Cal aclarir que no tots els llocs

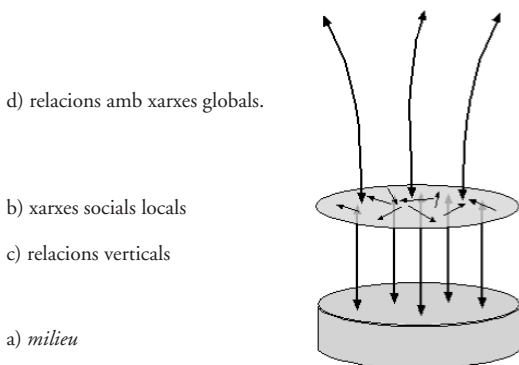

Figura 1. Sistema territorial local segons Dematteis.

Font: Seminari impartit a la Universitat de Girona, abril de 1998. Dibuix realitzat per Joan Vicente i Lluís Ribera.

poden ser considerats sistemes territorials; és necessari un cert nivell d'organització interna, que fa referència especialment al fet que l'agregat de subjectes actua com a actor col·lectiu, és a dir, es compromet amb un projecte compartit (Dematteis, 2001).

Les xarxes locals estan constituïdes per individus o subjectes col·lectius vinculats entre ells per relacions estables. Podem distingir dos tipus de subjectes dins la xarxa local, els que tenen només relacions locals (subjectes locals) i els que tenen relacions fora del sistema local (subjectes transversals). El *milieu* està format per condicions característiques del sistema local que s'han anat configurant al llarg de la història; es tracta tant de condicions naturals com culturals. En aquesta concepció, i a diferència de la vidaliana, el *milieu* és difícilment objectivable i no definible a priori, en tant que és un conjunt d'elements que sovint no ens són visibles, no ens apareixen fins que es converteixen en un recurs i són utilitzats per la comunitat local.

Considerem el model de sistemes territorials locals com el més complet dels que tracten de representar els llocs com a entitats complexes dotades de capacitat autònoma d'organització, com ara els districtes industrials (Becattini, 1979, 1994), els *milieux innovateurs* (Aydalot, 1986; Maillat, 1994) i els sistemes productius locals (Garofoli, 1991). Efectivament, les formulacions anteriors, que recullen de forma diversa el paper actiu del territori i de les xarxes socials locals en els processos d'innovació i desenvolupament (Caravaca, 1998), poden ser considerats casos particulars de sistemes territorials locals.

En relació amb els esmentats més amunt, el model de sistemes territorials locals contempla d'una forma més explícita la relació dels agents socials amb el seu medi geogràfic concret i el paper del territori en els processos de desenvolupament. Així, si el concepte clau per explicar els districtes i sistemes productius locals és el d'aglomeració, per als sistemes territorials locals s'ha proposat el d'arrelament (Dematteis, 1995). Finalment, la concepció de sistema territorial local permet superar la tradicional separació entre les interpretacions geogràfiques del desenvolupament econòmic «localitzat» i el camp d'anàlisi del desenvolupament urbà i territorial, a la vegada que és capaç d'integrar de forma holística les nocions de territori, subjectes i acció (Salone, 2001).

D'altra banda, el concepte de *milieu* és més ampli que el de *milieu innovateur*. Governa (1997) suggereix una triple aproximació al concepte: *a*) com a conjunt d'avantatges competitius del sistema local; *b*) com a conjunt de condicions ambientals que afavoreixen la innovació tecnològica i el desenvolupament local, i *c*) com a producte de les relacions que connecten una determinada organització social amb una àrea geogràfica.

Per tant, el *milieu* ha de ser considerat com a element que forneix la identitat col·lectiva d'una societat local. A la vegada, està profundament connectat amb la qüestió del desenvolupament, en la mesura que aquest es produeix a través de l'establiment de vincles entre els subjectes locals per tal de posar en valor alguns aspectes del seu *milieu*. En determinades circumstàncies històriques (segons el nivell tècnic, les oportunitats de mercat, etc.), s'exploten alguns

constituents del medi, mentre que en altres moments els mateixos components poden haver estat sense aprofitar.

La capacitat d'una col·lectivitat territorial de generar processos de desenvolupament dependrà, doncs, en primer lloc, del gruix i les característiques del seu *milieu*, però sobretot de la capacitat per detectar en cada moment quins dels elements que es troben al medi es poden convertir en recursos, i de la capacitat de crear xarxes, vincles entre els agents que permetin la seva explotació i conversió en un valor. Cal remarcar que aquesta concepció ressalta el paper dels agents locals en la definició de trajectòries de desenvolupament, més enllà de les «vocacions» que ofereix el medi:

Le potenzialità, o pre-condizioni accumulate nel periodo storico, che costituiscono la dotazione locale, dovranno essere riconosciute e attivate dall'azione dei soggetti locale per porsi come risorse del processo evolutivo. Di conseguenza, il richiamo alla dimensione storica perde il suo valore deterministico: le componenti del milieu non hanno un valore assoluto, non si può cioè parlare di attitudini e vocazioni locali espresse e definite una volta per tutte, ma esse si costituiscono (e si ricostituiscono continuamente) come risorse del processo di sviluppo solo quando sono riconosciute, interpretate, «usate» da una determinata organizzazione sociale. (Governa, 1997, p. 38)

Per tant, els processos de desenvolupament estan lligats a la identitat de projecte tal com la defineix Castells (1998). Només quan una comunitat es reconeix com a tal, sovint com a reacció a processos de desestructuració de les xarxes existents, es pot plantejar formes d'actuació conjunta per afrontar una situació que és percebuda com a problema. En funció de les característiques del *milieu*, els actors locals seran llavors capaços de crear una identitat de resistència i, més enllà, un projecte col·lectiu que tracti de valoritzar determinats elements ambientals per tal de convertir-los en recursos per al desenvolupament.

En discutir els processos de desenvolupament autoorganitzats, ens són d'especial interès la caracterització que fan Maturana i Varela (1980, 1987) del model d'autopoiesi, extensible a les ciències socials (Dematteis, 1994; Conti, Dematteis, Emmanuel, 1995; Governa, 1997). Hi apareixen dos conceptes d'especial rellevància com a característiques dels sistemes complexos autoorganitzats: el tancament operatiu o grau de cohesió i el domini cognitiu. El primer es refereix a la capacitat del sistema per reestructurar-se autònomament en presència d'estímul externs, d'acord amb les seves pròpies normes internes. El domini cognitiu es refereix a la riquesa de les representacions internes del sistema, que depenen de la memòria de les pròpies experiències i del grau d'obertura del sistema.

Quan parlem de desenvolupament cal considerar, doncs, tots els components del sistema territorial local: els grups socials, el *milieu* i la interacció amb les xarxes globals. Bàsicament, es tracta de processos que consisteixen en el reforçament de les xarxes locals i en la interacció entre les xarxes locals i el *milieu* (Dematteis, 1994). La xarxa local actua com a selectora i descodificadora dels

estímuls que provenen de l'exterior, però també com a codificadora de les potencialitats del *milieu* del sistema urbà considerat; en aquest sentit és determinant el grau de tancament operatiu i el domini cognitiu del sistema. El paper del *milieu* i de les xarxes locals en les dinàmiques territorials explica l'existència de respostes específiques (locals) als estímuls generals (globals).

La posició dels llocs en la xarxa i l'extensió del camp d'externalitats

La consideració de la capacitat dels agents i dels propis sistemes locals per intervenir com a actors clau en la trajectòria de desenvolupament dels llocs no ens ha de fer oblidar, tanmateix, els condicionants relatius a la posició que ocupen aquests llocs. Si en el passat la distància als centres econòmics era l'element fonamental que explicava les oportunitats de cada lloc, avui segueix sent crucial la seva posició en la xarxa. Per això ens interessem a continuació, per tal de completar el marc teòric, pels efectes que sobre les oportunitats dels diferents llocs de la xarxa, a escala regional, han tingut les transformacions territorials de les darreres dècades. Atès que el nostre cas d'estudi és una àrea urbana que ha vist modificada, com veurem, la seva accessibilitat a Barcelona, ens ha semblat rellevant introduir-hi els efectes de l'extensió del camp d'externalitats metropolitanes.

Dos fenòmens expliquen, als països occidentals, la desconcentració urbana i l'expansió de les regions metropolitanes: per una banda, una gran inversió en infraestructures de comunicacions i la difusió en el territori d'equipaments i infraestructures socials; per l'altra, la segmentació dels processos productius. L'aparició de noves externalitats metropolitanes que afavoreixen la concentració d'activitats terciàries superiors facilita la descentralització de moltes de les funcions metropolitanes tradicionals, en un procés del tipus *filtering down* (Dematteis, 1998).

Per una banda, aquests factors explicarien l'extensió territorial de la influència de les economies d'urbanització que genera la gran ciutat i, per l'altra, permetrien el joc de les economies de localització en determinats nuclis amb especialitzacions productives de la perifèria metropolitana, tot plegat donaria lloc a regions metropolitanes polinuclears més extenses.

La particularitat de la dinàmica actual de les regions metropolitanes és que qualsevol lloc, independentment de la distància respecte al centre metropolità, creix, s'estanca o entra en declivi en funció de les seves especialitzacions, de la naturalesa dels intercanvis que té amb altres nusos de la xarxa o de les seves condicions ambientals locals.

Dematteis (1991, 1998) mostra el salt d'escala del valor de les externalitats urbanes de nivell intermedi que es dona entre 1960 i 1980, derivat de dos fets: de la disminució del llinard d'externalitat requerit per a la localització de funcions intermèdies i de l'augment del valor de les externalitats ofertes per les zones més allunyades del centre metropolità i pels centres urbans mitjans.

La nostra hipòtesi és que als anys noranta Manresa es beneficiaria ja de l'extensió del camp d'economies d'urbanització de Barcelona, cosa que per-

metria aprofitar dels efectes de les economies de localització en els sectors en què està especialitzada (metall i tèxtil). Per tant, Manresa estaria en condicions de capgirar una tendència regressiva per dinàmiques de desenvolupament del tipus de districte industrial, del mateix tipus que les detectades en la dècada anterior en ciutats com Sabadell i Terrassa.

Manresa com a ciutat tèxtil de la vall del Llobregat

Manresa es troba situada a uns 65 quilòmetres de Barcelona, a mig camí entre Barcelona i el Prepirineu, en la ruta que remunta el curs del riu Llobregat. L'any 1996 tenia 64.385 habitants i l'àrea urbana a la qual ens referim (és a dir, Manresa, Navarcles, Sant Fruitós, Sant Joan, Sant Salvador i Santpedor), 90.814. La trajectòria de la ciutat en els dos darrers segles està lligada a la seva especialització tèxtil, originada a partir d'una important tradició artesanal i relacionada amb la seva localització central respecte a la vall del Llobregat. La ciutat tingué el seu màxim esplendor a final del segle XIX i inicis del XX, època en què es trobava entre les cinc localitats més poblades de Catalunya (25.121 habitants el 1897). La ciutat entrà en decadència a partir de la crisi del tèxtil de la dècada de 1960, cosa que es manifestarà sobretot en la pèrdua de posicions en la jerarquia urbana catalana (vuitè lloc el 1950 i catorzè el 1996).

La part mitjana i alta de la vall del Llobregat (les comarques del Bages i el Berguedà) esdevingué, al segle XIX, un espai de descentralització de la indústria barcelonina. Tanmateix, la seva consolidació industrial donà lloc a l'aparició d'un capital i d'una classe empresarial autòctona a les ciutats de Manresa i Berga, que contribuï a la construcció del rosari de colònies industrials que esdevindran, al llarg del segle XX, el paisatge característic de la vall del Llobregat.

Manresa es convertirà en el nucli privilegiat d'acumulació econòmica de l'àrea esmentada (Oliveras, 1985, 1986). El tèxtil fou el motor de l'economia urbana i l'activitat que arrossegà la resta de sectors industrials, de manera que a la segona meitat del segle XIX es configurà un districte industrial tradicional (marshallià) de base autòctona que generà l'aparició de noves d'activitats auxiliars (fusta, fundició, construcció de maquinària, serveis).

Després de la guerra civil la indústria manresana pogué sobreviure sense renovar gaire la maquinària i sense introduir-hi millores tècniques ni organitzatives importants, i amb una mà d'obra poc qualificada. La dècada dels seixanta és el punt d'inflexió en l'evolució econòmica del Bages i del Berguedà, ja que comença a entrar en crisi el model industrial basat en la gran fàbrica fordista. El tèxtil inicià el seu retrocés, alentit pels ajuts oficials, fins que la dècada de 1980 certificà la defunció de l'espai productiu tradicional. El nou escenari va ser marcat pel tancament de totes les grans fàbriques, la disminució del pes del sector i la seva transformació en el sentit de més flexibilitat.

Enmig del procés de reestructuració econòmica esmentat, les comarques del Bages i del Berguedà quedaren fora de l'espai de creixement econòmic de Catalunya entre 1960 i 1975, que es concentrà al corredor litoral i prelitoral. Tot i així, a partir dels anys seixanta i a remolc inicialment de la fàbrica SEAT,

es desenvolupà a Manresa un sector del metall auxiliar de la indústria de l'automòbil, que contribuï a absorbir part de la mà d'obra sobrerera del tèxtil i que tindrà un paper important en la trajectòria recent de la ciutat.

El període 1960-1990 suposà el tancament de moltes fàbriques i una pèrdua important de llocs de treball (Llussà i altres, 1978; Llussà, 1998). El resultat fou una descapitalització no només econòmica, sinó també social. En efecte, no només es produí l'emigració de joves qualificats, sinó també la desaparició del sector social dirigent (ja sigui per haver fixat amb anterioritat la seva residència a Barcelona o bé perquè el tancament de les fàbriques forçà la retirada de l'escena), fet que serà determinant en la incapacitat de fer front a la crisi (Oliveiras, Giménez, 1992).

Tanmateix, a finals dels anys noranta la tendència semblava haver canviat de forma bastant radical al Bages, a causa de la transformació de l'espai català, que havia situat la part més propera a Barcelona, l'àrea urbana de Manresa, en posició de beneficiar-se de les economies d'urbanització metropolitanes tot mantenint les economies de localització del sector del metall.

La nova posició en la xarxa: dinàmiques metropolitanes i lògica productiva de districte industrial

En les darreres dècades s'ha produït un canvi en la posició relativa de l'àrea de Manresa en l'espai català i més específicament en relació amb la ciutat de Barcelona. Aquest fet és donat per l'expansió de l'àrea d'influència de la Ciutat Comtal i també pel fenomen, que explica l'anterior, de la millora de les comunicacions (Llussà, 1998, 2001). Tant l'anàlisi dels canvis de residència com la de la mobilitat obligada ens indiquen que hi ha hagut, en la darrera dècada, una creixent interrelació entre l'àrea urbana de Manresa i la regió metropolitana de Barcelona, fenomen que es produeix també a Igualada i Vic, comparables a Manresa per la seva grandària i posició territorial.

Pel que fa a les migracions, en el període 1989-1994 la comarca del Bages presentà un saldo migratori favorable amb la regió metropolitana de Barcelona (considerant com a tal les cinc comarques de la Regió I) de 1.609 persones, fet que capgirà la tendència en sentit contrari (almenys percebuda) de les dècades de reestructuració industrial. Aquests saldos favorables es produeixen també, i amb més intensitat, a les comarques de l'Anoia i Osona, cosa que sembla confirmar que les tres àrees esmentades de la Catalunya central tendeixen a integrar-se a les dinàmiques metropolitanes (Llussà, 1998, 2001).

D'altra banda, la mobilitat obligada laboral entre Manresa i la regió metropolitana ha augmentat també molt en les darreres dècades. Les dades de la taula 1 indiquen el gran increment dels fluxos entre Manresa i la regió metropolitana entre 1986 i 1996, de forma especial a la segona meitat de la dècada dels vuitanta. La taula 2 mostra com també han augmentat els fluxos provinents de la regió metropolitana, sobretot els originats al Vallès.

Si prenem les dades de mobilitat del conjunt de la comarca del Bages, per tal d'incorporar l'àrea urbana de Manresa, podem dir que el percentatge de la

Taula 1. Mobilitat obligada. Fluxos originats a Manresa amb destinació a la regió metropolitana de Barcelona.

	1986	1991	1996	% 1986-1991	% 1991-1996
Barcelona	414	817	775	97,3	-5,1
Resta CMB	76	194	304	155,3	56,7
CMB	490	1.011	1.079	106,3	6,7
Resta RMB	233	447	628	91,8	40,5
Total RMB	723	1.458	1.707	101,7	17,1

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya.

Taula 2. Mobilitat obligada. Fluxos amb destinació a Manresa originats a la regió metropolitana de Barcelona.

	1986	1991	1996	% 1986-1991	% 1991-1996
Barcelona	201	327	285	62,7	-12,8
Resta CMB	84	205	238	144,0	16,1
CMB	285	532	523	86,7	-1,7
Resta RMB	230	296	480	28,7	62,2
Total RMB	515	828	1.003	60,8	21,1

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya.

població ocupada que treballava a les set comarques de la regió metropolitana de Barcelona passà del 6,8% el 1991 al 8,3% el 1996. Es tracta de percentatges superiors als de l'Anoia (6,0% el 1996) i d'Osona (6,5%). Pel que fa a la mobilitat en sentit invers, l'atracció del Bages com a destinació de la població ocupada a la regió metropolitana és significativament menor que el seu potencial emissor: malgrat l'augment de la mobilitat, l'any 1996 només el 4,3% dels llocs de treball del Bages estaven ocupats per residents metropolitans. Aquesta xifra és comparable a la d'Osona (3,2%), però molt inferior a la de l'Anoia (que arriba a l'11,7%) (Llussà, 2001).

Creiem que aquestes dades mostren la nova posició de l'àrea de Manresa en l'espai català; la tradicional llunyania de Barcelona hauria estat superada i la ciutat es trobaria avui implicada en les dinàmiques metropolitanes. Aquesta situació, facilitada per la millora de les comunicacions, es reflectiria també en l'evolució com a espai productiu, com analitzem a continuació.

Tal com s'ha avançat més amunt, entre mitjan anys vuitanta i mitjan anys noranta es produeix una profunda reestructuració de la base industrial de Manresa que significa el trencament de l'organització productiva fordista i l'adopció de formes de producció d'especialització flexible, fet que comporta el tancament de les grans fàbriques tèxtils. L'anàlisi de l'evolució de l'estructura industrial de 1986, 1994 i 1997, i de les inversions industrials realitzades entre

1989 i 1996 a la comarca del Bages, mostra la important destrucció de llocs de treball de finals dels vuitanta, especialment del tèxtil, però també la consolidació d'un dinàmic sector del metall, convertit ja en el més important de la comarca (Llussà, 1998, 2000).

Ens interessa ressaltar les implicacions territorials de la transformació industrial del període. La configuració espacial dominant no és ja la localització de la indústria al llarg de l'eix fluvial, sinó l'aglomeració entorn dels nuclis urbans de tradició industrial. Així, els municipis de l'àrea urbana de Manresa concentren el 62% de les empreses i dels llocs de treball industrial creats a la comarca entre 1989 i 1996. Si considerem només el sector del metall, la concentració és encara més gran: els municipis de l'àrea urbana de Manresa apleguen el 73% de les noves empreses del sector i el 83% dels nous llocs de treball generats pel metall a la comarca.

Aquestes dades, així com unes altres de relacionades amb l'evolució del PIB de les àrees urbanes de la Catalunya central (Caixa Catalunya, 1998), ens confirmen el redreçament de la indústria de Manresa, convertida de nou en motor econòmic de la comarca. Les entrevistes realitzades a diverses empreses del metall i de la cinteria manresanes (basades en enquestes qualitatives que tracten de reconèixer les formes d'organització de la producció i la xarxa de relacions de proveïdors i clients) confirmen per a aquests dos sectors l'existència de les característiques típiques de districtes industrials dinàmics, basats en petites empreses familiars locals, que a la segona meitat dels noranta han completat la seva reestructuració incorporant maquinària i processos d'alta tecnologia, i que operen en el mercat mundial. Els seus avantatges competitius deriven de la capacitat tècnica i l'experiència local acumulada, que permeten oferir una bona relació qualitat-preu, amb unes quantes empreses punta que dinamitzen el conjunt del sector (Llussà, 1998, 2002).

Segons les mateixes empreses, l'activitat productiva de l'àrea urbana de Manresa es beneficia de la proximitat amb Barcelona i gaudeix més de les economies d'urbanització d'aquesta, factor que s'afegeix a la potenciació, sota les noves formes d'inscripció en l'economia global, de les economies de localització del sector del metall. Manresa es beneficiaria de la seva posició per primera vegada en tres dècades, i s'afegiria a ciutats de la perifèria de la regió metropolitana com ara Sabadell, Terrassa i Mataró, que presenten (Trullén, 1995, 1998), ja des dels vuitanta, un desenvolupament autocentrat basat en l'activitat industrial.

L'àrea de Manresa com a sistema local: el *milieu* i les xarxes socials

La característica dominant de l'evolució de Manresa a la segona meitat de segle XX ha estat la decadència econòmica i la incapacitat de generar iniciatives col·lectives per afrontar la crisi. Aquesta atonia s'ha reflectit també en l'evolució física de la ciutat, que no ha portat a terme projectes de transformació urbana en la línia de les polítiques desenvolupades per altres ciutats catalanes i espanyoles en les dècades dels vuitanta i els noranta (Mestres, 1997; Sabaté,

1997). Aquesta situació ha estat explicada per Oliveras (1997) com a resultat d'un procés de desvitalització social que podria arribar a comprometre les possibilitats de redreçament. Tanmateix, a la segona meitat dels noranta hom observa un cert canvi de tendència, que el podem relacionar amb una modificació en el comportament dels agents socials i amb el final de la reestructuració de la indústria local, vinculada a les noves oportunitats que li ofereix l'organització de l'espai productiu.

Per tal de contrastar el model explicat en la primera part de l'article, hem considerat l'àrea urbana de Manresa un sistema territorial local. A continuació tractem d'identificar els elements del seu *milieu* i, ja en l'apartat següent, de valorar el paper que hi desenvolupen els actors socials. El nostre objectiu és conèixer fins a quin punt l'atonía i les mancances de la ciutat de Manresa, així com les recents dinàmiques positives, es poden entendre en termes del seu *milieu* i del grau d'articulació de les seves xarxes socials.

Hom pot considerar que els elements del *milieu* que varen possibilitar el desenvolupament industrial de la comarca en el passat foren la tradició artesanal preindustrial, la presència d'una classe burgesa de comerciants manufacturadors, la quantitat suficient d'aigua, una mà d'obra abundant i més barata que a Barcelona i l'accessibilitat que li donà el ferrocarril (Oliveras, Giménez, 1992). Però, quins són actualment els elements del *milieu* local que es podrien convertir en recursos per al desenvolupament?

Una forma d'aproximar-nos a aquesta qüestió és considerar les anàlisis de les potencialitats de desenvolupament de Manresa i la seva comarca realitzades per diversos autors. La posició central del Bages, la cultura industrial, l'existència d'institucions econòmiques locals i de l'Escola Universitària Politècnica són citats com a potencialitats en diversos estudis (Pacte del Bages, 1978; Leonart, 1980; Leonart i altres, 1986). Les tradicionals males comunicacions, el predomini de sectors madurs, l'emigració de cervells a Barcelona i la manca de dinamisme empresarial són les limitacions o els aspectes negatius de cara al desenvolupament esmentats per aquests autors. Grifell (1992) parla, a més, de la mala qualitat del sòl industrial.

Més enllà d'aquestes mancances, hem d'esperar els anys noranta perquè es plantegi el problema més de fons de la ciutat de Manresa, la manca d'un sector social dirigent capaç d'articular respostes a la crisi de la base econòmica tradicional i a l'estancament demogràfic, econòmic i cultural sofert per la ciutat. El problema se situa, doncs, no ja en termes d'elements del *milieu*, sinó a nivell de les xarxes socials de la ciutat. Oliveras (1997, p. 12) qualifica Manresa de «ciutat industrial tradicional i poc innovadora», però creu que l'inconvenient més gran per abordar les transformacions necessàries és «un cert aire dels seus dirigents d'estar-se amb els braços creuats».

Considerem, doncs, les institucions i més en general l'estat de les xarxes socials. Podem considerar com a llegat del procés històric del desenvolupament de la comarca, i per tant del *milieu* constituït, l'existència d'una sèrie d'institucions econòmiques que tenen un pes en la vida social i econòmica de Manresa i el Bages. Destacarem entre elles la Cambra Oficial de Comerç i

Indústria de Manresa, la Caixa d'Estalvis de Manresa, així com l'existència de delegacions comarcals de diversos col·legis professionals (d'Arquitectes, d'Enginyers Industrials, de Doctors i Llicenciats). En un altre terreny, hem d'esmentar també com a actiu de la ciutat l'existència de centres de formació, molt especialment de l'Escola Universitària Politècnica i de l'antiga Escola de Mestratge Industrial.

Però l'existència d'aquestes entitats no vol dir necessàriament que sempre hagin estat utilitzades com a factors dinamitzadors de l'economia local i com a instruments de cooperació entre els agents econòmics i socials. Més aviat ens trobem que a èpoques de més dinamisme en succeeixen unes altres de menys dinamisme d'acord amb el tremp dels dirigents de les entitats i el grau d'implicació dels empresaris i els sectors més dinàmics. En general, el grau d'iniciativa i d'innovació mostrat per les institucions ha tingut a veure amb el moment econòmic de la comarca.

A més de les institucions, existeixen en qualsevol ciutat i societat un conjunt de relacions entre grups i persones, sovint de caràcter informal, que caracteritzen el funcionament de les xarxes socials locals. Ens referim als grups formats per gent d'interessos comuns, a les aliances entre determinats sectors amb pes dins l'economia ciutadana. Si en altres èpoques eren importants a Manresa els industrials tèxtils, en les darreres dècades han esdevingut importants els promotors immobiliaris. Les característiques de competència dins dels sectors econòmics hegemònics i les relacions dels seus protagonistes amb el poder polític són qüestions sensibles que poden donar lloc a una situació de fluïdesa, amb regles de joc més o menys acceptades per tothom, o bé situacions de bloqueig, en les quals el predomini de determinats grups suposi un fre al desenvolupament d'altres iniciatives empresarials o ciutadanes.

És en aquest terreny que la situació de les xarxes socials locals ha estat considerada com un element paralitzant de l'impuls de la ciutat. Ludevid (1998) identifica dues línies de fragmentació de les xarxes socials que haurien contribuït a la paralització de determinats projectes urbans a Manresa. La primera dividiria els grups amb sensibilitat ecològica i els de cultura industrial o productiva. Ludevid exemplifica aquest conflicte amb les polèmiques sobre la construcció d'un viaducte dins el casc urbà de Manresa i sobre la conveniència de localitzar o no un polígon industrial sota Collbaix, en un dels pocs sectors verds a prop de la ciutat, que presenta com a exponents de la manca de cohesió social entorn de projectes col·lectius:

En aquestes polèmiques, s'aprecia la manca d'existència i aclariment d'objectius globals de ciutat, econòmics, estratègics que, majoritàriament assumits, donin sentit al debat i a les diverses opcions. Cal remarcar la manca de permeabilitat social i cultural dels grups d'opinió en litigi. La ciutat de Manresa funciona en aquest punt en compartiments estancs i força incomunicats. No hi ha plataformes transversals compartides on, sinó el diàleg, almenys la informació i la mera existència d'altri es faci evident i, per tant, ja no pugui negarse. (Ludevid, 1998, p. 16)

La segona línia de fragmentació es donaria a l'interior del sector empresarial, dins del qual Ludevid distingeix dos grups, un de vinculat al capital industrial i un altre, a l'activitat especulativoimmobiliària. Les entrevistes que l'autor esmentat reproduïx en l'estudi original amb els que ens apareixen com a representats genuïns dels dos grups deixen entreveure efectivament aquesta divisió. El resultat d'aquesta fragmentació és que els empresaris més dinàmics no han estat tradicionalment implicats en les institucions que teòricament els representen, de la qual cosa en resulta una feblesa de les principals associacions, com ara la Cambra de Comerç i la Federació d'Empresaris.

Més enllà de les divisions en funció de sensibilitats o de disputes pel poder, la qüestió que es planteja és la de la manca d'articulació o de cohesió de les xarxes locals, que impedeix establir relacions de cooperació que permetin superar les inevitables diferències.

El paper dels agents locals en les polítiques de desenvolupament

Exposem a continuació les principals iniciatives de desenvolupament realitzades a Manresa el darrer quart de segle, remarcant especialment el grau d'articulació assolit entre els agents socials i les institucions al voltant de cadascuna.

Una de les característiques de l'evolució de la ciutat ha estat la manca d'un clar lideratge polític, fet que, acompanyat de canvis en la direcció de la ciutat, ha dificultat l'articulació d'estratègies i projectes a mitjà i llarg termini. Així, després d'una primera etapa (1979-1987) de govern local liderat pel Partit dels Socialistes de Catalunya, entre 1987 i 1995 hi governà Convergència i Unió, i des de 1995, un pacte tripartit entre PSC, Esquerra Republicana de Catalunya i Iniciativa per Catalunya, amb alcalde del primer partit.

Podem resumir en quatre etapes l'evolució de la ciutat en aquest període. La primera correspon a la transició política i a les manifestacions més agudes de la reestructuració industrial (1976-1979), quan Manresa és incapaç de dotar-se d'instruments per afrontar la situació. La segona, entre 1979 i 1987, en la qual l'Ajuntament de Manresa, esdevingut l'actor principal, executa polítiques de promoció econòmica tradicionals, en un context de la poca articulació de les xarxes socials. La tercera etapa, que podem identificar amb el mandat de CiU a l'Ajuntament (1987-1995), es caracteritza per la percepció que la ciutat ha perdut to vital (la crisi industrial s'ha convertit en crisi de la ciutat) i pel creixent protagonisme de les entitats ciutadanes en diversos projectes col·lectius. La quarta etapa (des de 1995) veu madurar aquests processos de cooperació que aniran configurant un projecte de ciutat, tot això afavorit per la nova conjuntura econòmica favorable i pel relleu en la cúpula d'institucions clau de la ciutat, que lideraran i potenciaran aquests processos.

La primera iniciativa col·lectiva sorgeix com a reacció davant la destrucció de llocs de treball de la indústria tèxtil a finals dels setanta. L'any 1977 els sindicats i partits democràtics llançaren la iniciativa d'un ampli pacte comarcal per tal de pal·liar els efectes de la crisi. Fent-se ressò de la inquietud, l'Ajuntament de Manresa convocà tots els agents socials i fruit d'aquests contactes sorgí

l'anomenat Pacte del Bages, que fou signat per tots els alcaldes del partit judicial, tots els sindicats excepte la CNT, la Cambra de Comerç, la Caixa de Manresa i altres bancs, la Jove Cambra i dues associacions empresarials.

Partint d'una diagnosi molt negativa sobre les repercussions de la crisi tèxtil sobre el conjunt de l'economia de la comarca, el Pacte del Bages contenia una amalgama de propostes que anaven des de demanar protecció per als treballadors en atur fins a mesures per estimular l'economia comarcal. El Pacte tingué una curta vida, tan sols alguns mesos, i fracassà en part a causa de la situació de provisionalitat política que impedia als ajuntaments assumir un paper més rellevant, però sobretot perquè la major part de les mesures aprovades sobrepassaven la capacitat de decisió dels signants. Cal esmentar també la feblesa dels agents socials que hi intervingueren, si bé és cert que el procés de gestació del Pacte impulsà la creació de la Patronal Metal·lúrgica del Bages, i per tant ajudà a vertebrar les xarxes locals.

Pel que fa al segon període, hem d'esmentar que la política de promoció econòmica de l'Ajuntament de Manresa (esdevingut actor fonamental) estigué caracteritzada per l'aposta pels grans equipaments (palau firal) i les infraestructures de comunicació (reivindicació de l'autopista Terrassa-Manresa, que s'inaugurà l'any 1989), juntament amb la potenciació del centre comercial de la ciutat. Aquesta política fou realitzada buscant el consens amb la Cambra de Comerç, però sense incorporar-hi els sectors empresarials més dinàmics. Tanmateix, la manca d'articulació de les xarxes socials i la feblesa de les organitzacions populars afectaren la capacitat de lideratge de l'Ajuntament. Aquest fet s'agreguà per l'actitud de l'equip de govern municipal basada més en la imposició que no pas en la concertació, que finalment fou la causa de la seva derrota electoral (Llussà, 1987).

Hom ha considerat el tret més significatiu del mandat de CiU a Manresa (1987-1995) una certa paràlisi en relació amb els projectes de ciutat i la incapacitat per prendre decisions en els grans temes. Els projectes municipals de construir un viaducte al centre de la ciutat i de localitzar un polígon industrial sota Collbaix van generar una gran polèmica ciutadana, amb el resultat que l'Ajuntament els va paraitzar en no optar per cap dels models de ciutat contraposats. D'altra banda, la creació del Consell Comarcal suposà l'aparició d'un nou poder que s'havia de consolidar i que havia de guanyar protagonisme en detriment de l'Ajuntament de Manresa, fet que comportà un cert enfrontament entre les dues institucions i la consegüent divisió dins de CiU.

Al marge de l'actuació municipal, creiem que en el període que ens ocupa es produí una revitalització del procés de reflexió col·lectiva. Efectivament, el final d'etapa que suposà l'any 1987 el canvi de signe polític de l'Ajuntament, així com la situació de desconcert que marcà l'inici del mandat de CiU, posà de relleu en alguns sectors ciutadans la situació d'estancament de la ciutat. Aquesta sensació es reflectí en alguns articles periodístics i generà un estat d'opinió que portà el Consell Comarcal i l'Ajuntament de Manresa a promoure el programa *El Bages cap al 2000*, com a reflexió sobre les perspectives de futur de Manresa.

Sota l'impuls d'aquestes institucions, s'obrí l'any 1989 un procés que tingué el consens i la implicació de partits i associacions ciutadanes, i en el qual participaren 307 persones de tots els pobles de la comarca, a títol personal i representants d'institucions i entitats. El resultat del treball fou la redacció d'un document (Consell Comarcal del Bages, 1991) que recollia la diagnosi de la situació de la comarca i unes propostes d'actuació. Però *El Bages cap al 2000* esdevingué en poc temps, atesa la manca de compromís de les institucions impulsores, simplement el document publicat de les conclusions del treball realitzat, sense que cap responsable polític donés mai compte de les gestions realitzades en funció dels acords. *El Bages cap al 2000* es convertí, doncs, en la memòria col·lectiva, en una oportunitat perduda, en una experiència generadora de frustració (Camprubí, 1997).

D'altra banda, el període 1987-1995, i a diferència de l'anterior, començà a tenir rellevància l'actuació de persones i entitats del que podríem anomenar la «societat civil», ja que des de fora de les institucions es desenvoluparen una sèrie d'iniciatives que han tingut una repercussió remarcable en la vida ciutadana.

Potser la més important ha estat la creació del Consell Tecnològic del Bages, a iniciativa del Col·legi d'Enginyers Industrials. La idea de la necessitat de l'existència d'un organisme que vetllés per la difusió tecnològica entre les empreses locals fou ja plantejada en el marc d'*El Bages cap al 2000*, i poc després aconseguí reunir el suport de les institucions i els mitjans necessaris. Creat el 1992, el Consell és una fundació formada per les principals institucions i l'Escola Universitària Politècnica de Manresa, que forma part de la xarxa de Centres de Difusió Tecnològica Locals de l'Institut Català de Tecnologia i que presta diversos serveis a les empreses, amb l'objectiu de millorar la competitivitat del teixit industrial local.

El segon tipus d'iniciatives està associat a la creació d'una agència de desenvolupament local, el Consorci de Formació i Iniciatives del Bages Sud, formada a inicis dels noranta amb el suport de l'INEM i la Diputació de Barcelona. En aquesta agència, així com a la del Berguedà, hi tingueren un paper protagonista dirigents socialistes manresans que formaran part després de l'equip de govern municipal.

Destaquem en tercer lloc una nova dinàmica en les relacions entre els estudis de formació professional i les empreses, que ha permès als estudiants treballar en pràctiques i una millor adaptació dels ensenyaments a les necessitats d'aquelles. La creació de la Fundació Lacetània, l'any 1990, dotà d'un organisme estable de cooperació entre tots els instituts de la comarca i les organitzacions empresarials.

Per entendre els canvis produïts en el darrer dels períodes (a partir de 1995), cal tenir en compte que els anys noranta han estat marcats per canvis importants en les principals institucions de la ciutat (Ajuntament i Caixa de Manresa), fet que ha introduït noves dinàmiques que han permès potenciar coordinadament les energies d'algunes de les iniciatives ciutadanes esmentades. Al seu torn, aquesta nova situació ha coincidit amb una conjuntura de bonança econòmica que ha possibilitat l'inici de polítiques de renovació urbanes.

A la Caixa de Manresa el recanvi en la presidència i en la direcció general a principis dels noranta suposà un relleu generacional i l'obertura a una implicació més gran en la promoció de la ciutat. Ressaltem especialment el paper de pont que ha tingut entre les institucions locals i els empresaris més dinàmics per tal de vincular-los al projectes de la ciutat (com ara el Pol de Formació i l'Itinerari de la Sèquia).

El canvi de govern a l'Ajuntament de Manresa l'any 1995 suposà més implicació amb les polítiques de desenvolupament local, així com una obertura més gran a la concertació amb altres institucions. En resultà una millor concertació entre tots els instruments de promoció existents a la ciutat, la creació d'un centre de serveis a les empreses, i la imatge de marca «Manresa Progrés», que incorpora el Consell Tecnològic del Bages, el Centre d'Iniciatives per a l'Ocupació i Fira de Manresa. En un altre terreny, l'Ajuntament signà amb els sindicats un pacte per a l'ocupació i promogué la creació, l'any 1997, del Consell Econòmic i Social del Bages.

Sens dubte, però, el gran projecte de la ciutat és la construcció d'un campus universitari que agruparà en un únic espai els diversos estudis de l'Escola Universitària Politècnica i els de la Fundació Universitària del Bages, amb la incorporació de nous equipaments. Aquesta operació permetrà la construcció d'un nou accés a l'Eix Transversal i la urbanització d'un important sector de la ciutat, en uns terrenys que quedaren alliberats pel trasllat d'activitats industrials i per la supressió d'un tram de via ferroviària. Ens interessa remarcar el grau de consens polític assolit en la definició del projecte, plasmat en el pacte signat el 14 de gener de 1998 per tots els grups polítics representats a l'Ajuntament de Manresa.

La segona meitat dels anys noranta ha vist també una nova dinàmica en la transformació de l'espai físic de la ciutat. Després de dues dècades en què el creixement s'havia produït fonamentalment en els municipis de l'àrea urbana, la ciutat s'ha beneficiat del boom constructor. No només s'ha desenvolupat el Pla Parcial de les Bases de Manresa, que suposa una important transformació d'una àrea pròxima al centre de la ciutat, sinó que també s'han edificat diversos solars ocupats per fàbriques, s'han renovat espais públics emblemàtics i finalment s'ha iniciat una política decidida de rehabilitació del Barri Vell. Han coincidit en aquesta situació un enfocament de la política municipal més orientat a la gestió urbanística i l'entrada a la ciutat d'operadors de fora amb gran capacitat inversora. A diferència d'altres etapes de fort creixement immobiliari general (com a finals dels vuitanta i inicis dels noranta), la ciutat sembla aprofitar aquest moment per renovar-se i executar diversos projectes urbans estratègics.

Conclusions

Hem vist com la nova dinàmica productiva de l'espai en xarxa, acompanyada de l'extensió de les externalitats metropolitanes, ha dotat de noves oportunitats una àrea industrial tradicional que havia estat durant dècades al marge de l'espai de creixement i havia entrat en una dinàmica de regressió.

El model de sistemes territorials complexos, aplicat als nusos de l'espai en xarxa que són les àrees urbanes, s'ha mostrat un instrument capaç d'incorporar la complexitat dels processos de desenvolupament, per entendre l'evolució de les ciutats, tant pel que fa a les relacions amb les xarxes globals com pel que fa a la seva dinàmica interna. Concretament, ens ha servit per interpretar les causes de les dificultats de Manresa per endegar polítiques de desenvolupament els anys setanta i vuitanta, així com per entendre el canvi produït a mitjan anys noranta.

L'anàlisi de l'evolució de l'àrea urbana de Manresa mostra la imbricació dels aspectes econòmics, socials i culturals en la trajectòria de desenvolupament dels sistemes locals. Tots aquests factors deixen una empremta a mitjà i llarg termini i operen a escales temporals diferents. La dificultat de Manresa per afrontar la crisi industrial i per renovar-se urbanísticament les dècades dels anys setanta i vuitanta estaria lligada a la seva decadència econòmica anterior (producte de la crisi tèxtil i de la seva localització fora de l'espai de concentració de l'activitat econòmica), que al seu torn comportà una progressiva descapitalització social, que derivà en la desestructuració de les xarxes socials i una pèrdua de cohesió interna, reflectida en termes de crisi d'identitat i d'autoestima.

En la trajectòria de desenvolupament dels sistemes locals apareixen també oportunitats de bifurcació, derivades de canvis en les condicions internes o bé externes. En el cas de Manresa, la nova forma d'organització flexible de la producció i l'extensió de les externalitats metropolitanes ha permès la seva consolidació com a espai industrial a través de la inserció de les empreses del metall en l'economia global, amb la qual cosa s'han superat, gràcies a la millora de les comunicacions, els obstacles de la distància amb Barcelona.

El cas de Manresa ens confirma que la dinàmica de desenvolupament es troba estretament vinculada a l'enfortiment de la cohesió interna mitjançant l'articulació de les xarxes socials i a l'ampliació del domini cognitiu del sistema a través de l'ampliació dels vincles amb les xarxes globals. La vitalitat de les xarxes socials i la seva capacitat d'establir vincles entre elles per tal d'aprofitar els elements del seu *milieu* apareix com a element determinant.

Hem vist com a Manresa els estímuls de les xarxes globals (en forma de reestructuració industrial, però també en forma de percepció de quedar enre d'altres ciutats) han provocat com a reacció la creació de vincles entre agents socials que abans no tenien relació (empresaris i Administració; empreses, centres d'ensenyament secundari i universitari, etc.), fet que ha generat determinades sinergies que possibiliten la realització de projectes. Igual que hi ha un cercle viciós de desvitalització, el procés d'articulació de les xarxes socials pot esdevenir un cicle virtuós que permet endegar dinàmiques de desenvolupament profitoses per a la comunitat.

A Manresa aquest cercle virtuós ha estat iniciat a partir de la percepció de la crisi i la necessitat d'afrontar-la, és a dir, en termes d'identitat de resistència. Malgrat el fracàs del Pacte del Bages, la seva pròpia dinàmica propicià la creació de la Patronal Metal·lúrgica del Bages, que és des d'aleshores un actor

important, i també possibilita un procés d'aprenentatge col·lectiu que enfortí el seu teixit social. El mateix esquema es reproduirà a finals dels anys vuitanta, quan serà evident no només la pèrdua de pes de la ciutat, sinó també la incapacitat de fer el salt endavant que han fet altres ciutats. El programa *El Bages cap al 2000* sorgirà com a reacció, i malgrat l'evident fracàs, una idea plantejada en aquest marc s'arribarà a concretar en la creació del Consell Tecnològic del Bages, entitat que desenvoluparà un paper determinant a finals dels noranta. És a dir, malgrat el seu fracàs global, les iniciatives sorgides per fer front als efectes de les xarxes globals han servit per articular les xarxes socials i per generar algunes propostes que seran desenvolupades a iniciativa de la societat civil i amb el suport de les institucions.

A Manresa això ha estat possible quan han coincidit canvis en les oportunitats com a espai de producció amb la presa de les regnes de diverses institucions clau de la ciutat per part d'una nova generació que ha estat capaç de generar dinàmiques de cooperació al voltant de projectes de desenvolupament. El factor determinant de la nova situació ha estat l'obertura de mires dels seus protagonistes, bona part dels quals disposen d'un historial de contacte amb l'estranger i amb altres realitats diferents de la local. No és d'estranyar que els projectes més importants estiguin relacionats amb aspectes que conformen la identitat de la ciutat i que podem considerar constituents del seu *milieu*: la potenciació del teixit industrial i l'aprofitament de la sèquia medieval com a recurs turístic i d'esbarjo.

Bibliografia

- AYDALOT, Philippe (1986). *Milieux innovateurs en Europe*. París: GREMI.
- BECATTINI, Giacomo (1979). «Dal settore industriale al distretto industriale. Alcune considerazioni sull'unità di indagine dell'economia industriale». *Rivista di Economia e Politica Industriale*, 5 (1), p. 7-21.
- (1994). «El distrito marshalliano: una noción socioeconómica». A BENKO, G.; LIPIETZ, A. (eds.). *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*. València: Edicions Alfons el Magnànim, p. 39-57.
- CAIXA DE CATALUNYA (1998). *Anuari Econòmic Comarcal 1998*. Barcelona: Caixa de Catalunya.
- CAMPURUBÍ I CASAS, Josep (1997). «Manresa: de problema a possibilitat». *Regió 7*, 15 de febrer, p. 20.
- CARAVACA, Isabel (1998). «Los nuevos espacios emergentes». *Revista de Estudios Regionales*, 50, p. 39-80.
- CASTELLS, Manuel (1998). *El poder de la identidad. La era de la información: economía, sociedad y cultura*. Vol. 2. Madrid: Alianza Editorial.
- (2000). *La sociedad red. La era de la información: economía, sociedad y cultura*. Vol. 1. Madrid: Alianza Editorial, 2a. edició.
- CONSELL COMARCAL DEL BAGES (1991). *Bages 2000. Conclusiones del Programa*. Manresa: Consell Comarcal del Bages.
- CONTI, Sergio; DEMATTEIS, Giuseppe; EMANUEL, Cesare (1995). «The development of areal and networks systems». A DEMATTEIS, G.; GUARRASI, V. (eds.): *Urban networks*, Geo-Italy, vol. 2. Bolonya: Pàtron, p. 45-68.

- DEMATTEIS, Giuseppe (1990). «Geografia del globale/locale». *Linguistica e letteratura*, XV, núm. 1-2, p. 37-56.
- (1991). «Sistemi locali nucleari e sistemi a rete. Un contributo geografico all'interpretazione delle dinamiche urbane». A BERTUGLIA, Cristoforo S.; LA BELLA, Agostino. *I sistemi urbani*. Vol. I: *Le teorie. Il sistema e le reti*. Milà: Franco Angeli, p. 417-439.
- (1994). «Possibilità e limiti dello sviluppo locale». *Sviluppo locale*, 1, 1994, p. 10-30.
- (1995). «Sistemi locali e rete globali: il problema del radicamento territoriale». *Archivio di studi urbani e regionali*, 53.
- (1998). «Suburbanización y periurbanización. Ciudades anglosajonas y ciudades latinas». A MONCLÚS, Fco. Javier, *La ciudad dispersa*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 17-33.
- (2001). «Per una geografia della territorialità attiva e dei valori territoriali» A BONORA, Paola (a cura de). *SLoT (Sistemi Territoriali Locali) quaderno 1*, p. 11-30.
- DEMATTEIS, Giuseppe; DANSERO, E. (a cura de) (1999). «Sistemi locali e reti globali». *Working Papers*, 13. Dipartimento Interateneo Territorio. Torí: Politecnico e Università di Torino, març de 1999.
- GOVERNA, Francesca (1997). *Il milieu urbano. L'identità territoriale nei processi di sviluppo*. Milà: Franco Angeli.
- GRIFELL, Marcel (1992). *El potencial de desenvolupament de la comarca del Bages: Una visió general*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- LEONART, Pere (1980). *Els atractius industrials de 29 ciutats de Catalunya*. Barcelona: Banca Catalana.
- LEONART, Pere; FREIXAS, Francesc; GARCIA, M. Àngels (1986). *L'economia de Manresa: una anàlisi del seu potencial*. Barcelona: Banca Catalana.
- LUSSÀ, Rafel (1987). «Les eleccions del 10 de juny a Manresa». *Regió 7*, dissabte 20 de juny de 1987, p. 4.
- (1998). *Dinàmiques territorials a la Catalunya central. Anàlisi del canvi industrial i de l'especialització territorial a la vall mitjana i alta del Llobregat*. Tesi doctoral llegida el 19 de febrer de 1999. Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2000). «Claves de la reorganización productiva y espacial de la actividad industrial en el Medio y Alto Llobregat». A ASOCIACIÓN DE GEÓGRAFOS ESPAÑOLES. *Industria y medio ambiente*. Actes de les VII Jornadas de Geografía Industrial. Alacant, 27-29 d'octubre de 1999. Universidad de Alicante, p. 519-530.
- (2001). «Dinàmiques metropolitanes i la Catalunya central, o la creixent integració de l'espai català a finals del segle XX». A L'Avenç. *L'estructuració territorial de Catalunya. Els Eixos cohesionadors de l'espai*. Actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. Barcelona: L'Avenç, p. 574-582.
- (2002). *Canvi industrial i projectes de desenvolupament al Bages i al Berguedà, 1975-1998. Contribució a una teoria del desenvolupament local*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- LUSSÀ, R.; BOTIFOLL, C.; BASIANA, J.; LUSSÀ, C.; OLIVERAS, M.A.; TORRENTS, R.; OLIVERAS, J. (1978). *La crisi tèxtil a la comarca del Bages*. Accésit al Premi Oms i de Prat. Manresa, inèdit.
- LUDEVID, Jordi (dir.) i altres (1998). *Arquitectura territorial, medi natural i desenvolupament urbà al Pla de Bages. Bases tècniques per a uns acords territorials necessaris*. Manresa: Fundació Caixa Manresa.

- MAILLAT, Denis (1994). «Territorial Development, Milieu and Regional Policy». A GAROFOLI, G.; VÁZQUEZ BARQUERO, A. (eds.). *Organization of Production and Territory: Local Models of Development*. Pavia. Gianni Iuculano editore, p. 29-43.
- MATURANA, Humberto; VARELA, Francisco José (1980). *Autopoiesis and Cognition. The Realisation of the Living*. Dordrecht: D. Reidel.
- (1987). *L'albero della conoscenza*. Milà: Garzanti (edició original en anglès, 1985).
- MESTRES, Francesc (1997). «Reflexió oberta sobre l'urbanisme a la nostra ciutat». *Dovella*, 54-55, hivern de 1996-primavera de 1997, p. 13-15.
- OLIVERAS, Josep (1985). *Desenvolupament industrial i evolució urbana a Manresa (1800-1870)*. Manresa: Caixa d'Estalvis de Manresa.
- (1986). *La consolidació de la ciutat industrial: Manresa (1871-1900)*. Manresa: Caixa d'Estalvis de Manresa.
- (1997). «Imatge i model de ciutat». *Dovella*, 54-55, hivern de 1996-primavera de 1997, p. 7-12.
- OLIVERAS, Josep; GIMÉNEZ, José Antonio (1992). *El Bages. Transició industrial i centralitat territorial*. Barcelona: Caixa de Catalunya.
- PACTE DEL BAGES (1978). *Conclusions de la Comissió de Planificació i Reestructuració Industrial*. (Document redactat per Pere Masegú, Eduard Bohigas i Josep Oliveras, i publicat a la revista *Dovella*, 9, març-abril de 1983, p. 17-26.)
- SABATÉ, Joan (1997). «La ciutat sense rostre». *Dovella*, 54-55, hivern de 1996-primavera de 1997, p. 17-23.
- SALONE, Carlo (2001). «Le reti di oggetti locli nella dimensione territoriale delle politiche di sviluppo». A BONORA, Paola (a cura de). *SLoT (Sistemi Territoriali Locali) quaderno 1*, p. 11-30.
- TRULLÉN, Joan (1995). *El Plan Delta I. El modelo territorial de Barcelona*. Barcelona: Gabinet Tècnic de Programació, Ajuntament de Barcelona.
- (1998). «Factors locals de competitivitat de la Regió Metropolitana de Barcelona». *Revista Econòmica de Catalunya*, 34, p. 34-50.